Annexure – VII

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

BAHADUR SHAH ZAFAR MARG

NEW DELHI – 110 002

PROFORMA FOR SUBMISSION OF INFORMATION AT THE TIME OF SENDING THE FINAL REPORT OF THE WORK DONE ON THE PROJECT

1. Title of the Project: **"मराठवाड्यातील कथालेखिकांच्या कथेचे स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून आकलन"**

2. Name and Address of the Principal Investigator: **Dr. Sambhaji Venkatrao Patil**

3. Name and Address of the Institution: **Rajarshi Shahu Mahavidyalaya (Autonomous),**

Chandra Nagar, Latur 413512

4. UGC Approval Letter No. and Date :**23-312/12/ (WRO), Dated 25.02.2013**

5. Date of Implementation :**01.04.2013**

6. Tenure of the Project :**01.04.2013 to 31.03.2015**

7. Total Grant Allocated :**Rs. 55000/-**(Rupees Fifty Five Thousand only)

8. Total Grant Received **:Rs. 45000/-**(Rupees Forty five Thousand only)

9. Final Expenditure :**Rs. 58079**/-(Fifty eight thousand and seventy nine rupees only)

10. Title of the Project **"मराठवाड्यातील कथालेखिकांच्या कथेचे स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून आकलन"**

11. Objectives of the Project –

१) मराठवाड्यातील निवडक कथाले खकांच्या कथांचा आढावा घेणे.

२) मराठवाड्यातील निवडक कथाले खकांच्या कथेचे स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून अकलन करून घेणे.

३) स्त्रीवादाचा प्रभाव व स्त्री वषयक जीवनजा णवा समजून घेणे.

४) समकालीन मराठी कथालेखनात मराठवाड्यातील कथा ले खकांचे लेखन नेमके कोठे आहे, हे तपासून पाहणे.

५) मराठवाड्यातील ले खकांच्या लेखनामागील मुख्य प्रयोजन कोणते आहे, हे जाणून घेणे.

६) स्त्रीवादी वचारप्रणालीचे नवसमाजनि र्मतीचे उद्दिष्ट कतपत साध्य झाले ते तपासून पाहणे.

७) स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून स्त्रीजीवनाचा दर्जा ठर वणे.

12. Whether Objectives Were Achieved – (Give Details)

छाया महाजन यांच्या कथांतील नायिका मध्यमवर्गीय समाजव्यवस्थेतील असून त्या सहनशील, समंजस आ ण संघर्षात कुटुंबाला, मुलाबाळांना प्राधान्य देणाऱ्या आहेत. कथांतील नायिका लग्नव्यवस्थेच्या चौकटीत राहून न्याय मळण्याची अपेक्षा करतात. तसेच परंपरेच्या चौकटीत राहूनच वचार करतात. स्वतःला काय वाटते, यापेक्षा लोक काय म्हणतील, याला त्या प्राधान्य देतात. त्यांच्या कथांतील स्त्रिया भारतीय समाजव्यवस्थेच्या पाईक म्हणून वावरताना दिसतात. त्यांच्यावर भारतीय प्रथा-परंपरांचा पगडा आहे, नायिका जहाल स्त्रीवादाच्या वचारसरणीत बसत नाहीत. तशी त्या अपेक्षाही करत नाहीत. घर-संसार सांभाळून त्यांना समानता हवी आहे. स्त्री सहनशील असून ती मूकपणे अन्याय सहन करते. त्या वरोधात वद्रोह, बंडखोरी करत नाही. परंपरेतच राहून तिला न्याय हवा आहे. पूर्ण स्त्री-स्वातंत्र्याचा वचार मांडत नाही. त्यांच्या कथांतील स्त्रिया पतीच्या आजारपण कंवा व्यावसायिक अपयशामुळे अर्थार्जनासाठी घराबाहेर पडतात. चारित्र्यावरील संशयानंतर त्या कोलमडून पडतात. पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या बळी ठरतात; पण बंडखोरी करत नाहीत कंवा व्यवस्थेच्या वरोधात उभ्या राहत नाहीत.

छाया महाजन यांच्या कथांतील पुरुष मध्यमवर्गीय मान सकतेचे प्रतीक असून ते अर्थार्जन करणाऱ्या स्त्रीवर अंकुश लावण्यासाठी स्त्रीचारित्र्यावरील संशयानंतर तिला घराबाहेर काढतात. उदा. 'बळी', 'सावली' कथा. कथांतील नायिका प्रेमातील फसवणुकीनंतर संघर्षाचा मार्ग निवडण्याऐवजी आत्महत्या करून स्वतःची सुटका करून घेतात. उदा. 'गुदमर', ' च ी' कथा. कथांतील नायिका सामान्य आहेत. पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेची च कत्सा अथवा त्यावर भाष्य करत नाहीत. अन्याया वरुद्ध प्रतिकार करत नाहीत अथवा समदुःखींना धीर देताना दिसत नाहीत. त्यांच्या कथांतील नायिका 'समूहमनाचे प्रतीक' म्हणून येत नाहीत. त्या केवळ कुटुंबापुरत्या आ ण कौटुंबिक दुःखापुरत्या मर्यादित राहतात. आपले दुःख उगाळत न बसता, कुटुंबातून बाहेर पडून यशस्वी झालेल्या नायिका छाया महाजन यांच्या कथेत अपवादाने येतात. उदा. 'स्त्री-मुक्ती' कथेतील 'वहिनी'. स्वतःचे स्वतंत्र अस्तित्व शोधणाऱ्या नायिका छाया महाजन यांनी चत्रित केलेल्या आहेत; पण त्या संख्येने नगण्य आहेत. उदा. लढाई कथेतील 'जया', अस्तित्व कथेतील 'सुमा'.

ल लता गादगे यांच्या कथांतील स्त्री ही ग्रामीण परिसरातील आहे. तिची पार्श्वभूमी शेतीव्यवस्थेशी निग डत आहे. कृ षजन समूहाचे संस्कार तिच्यावर आहेत. कथांतील नायिका या व वध कारणांनी सांसारिक अतृप्ततेचे दुःख उगाळत बसणाऱ्या आहेत. उदा.- 'आयुष्याच्या काठाकाठाने' कथासंग्रहातील का लंदी, वभा, सुशीला, अचल, सुमती, सरस्वती, कुसुम, शामला या नायिका. आपल्या कथांतून अपंग, मतिमंद, अर्धांगवायूने पी डत मुलींच्या व्यथा, स्त्रीदेह लाभल्यामुळे होणाऱ्या शोषणाच्या व्यथा चत्रित करतात. त्यांच्या जगण्याचे दुःखभोग तपशीलवार आपल्या कथेतून मांडतात. त्यांच्या कथांतून संसाराची स्वप्ने पाहणाऱ्या, संसारीक आवड असणाऱ्या नायिकांच्या पदरी येणारी घोर निराशा चत्रित झाली आहे. उदा- 'वर्तुळ'मधील वभा, 'आस'मधील लक्ष्मी, 'आयुष्याच्या काठाकाठाने'तील सुशीला, 'रिक्त हस्त'मधील अचल, 'मुजरा'तील ती. 'कोळीष्टक' कथेतील सरस्वती, 'घर'मधील शीला, 'अनोळख'मधील उ र्मला या सर्व अभागी स्त्रिया आहेत. 'मुजरा', 'निर्णय' या कथांमधील नायिका 'स्व' अस्तित्व शोधणाऱ्या आ ण वचारी आहेत. स्वतंत्र वचार मांडणाऱ्या आहेत. त्या निर्णायक क्षणी योग्य भू मका घेतात. माणूस म्हणून स्वतःच्या व्यक्तितत्त्वाला प्राधान्य देतात. या कथांतून स्त्रीवादी साहित्याचे 'बीज' येते. पुरुषी वर्चस्वाला झुगारून देणाऱ्या आ ण स्व-अस्तित्वाचा शोध घेणाऱ्या या नायिका आहेत; पण अशा स्वतंत्र भू मका, वचार मांडणाऱ्या नायिका अपवादानेच येतात. 'प्राजक्ताची फुलं आ ण दाह' कथासंग्रहातील नायिका मूक वेदना सहन करणाऱ्या आहेत. संसाराच्या दाहक अनुभवातून आलेले दुःखही त्या सहन करतात. त्यांच्या कथांतील नायिका प्रेमातील असफलता, चारित्र्यहनन, अवहेलनेचे दुःख सहन न झाल्यामुळे आत्महत्येचा मार्ग निवडतात. आ ण स्वतःपुरता प्रश्न सोड वतात, हे ग्रामीण जीवनवास्तव अधोरे खत झाले आहे. उदा- 'देह' कथेतील माय-लेकी आनशा आ ण का लंदी, ' चमणीचे पल्लू' कथेतील कुसुम, 'पाठलाग' कथेतील शामला, 'धर्म' कथेतील शोभा, 'प्राजक्ताची फुलं आ ण दाह' कथेतील उषा, 'सोडवणूक' कथेतील कंबळी या कथेतील मुख्य व्यक्तिरेखा असलेल्या स्त्रियांनी मृत्यूला जवळ केले आहे. त्यांच्या कथांतील स्त्री ही संघर्षशील, कष्टाळू, सोशीक, प्रेमळ आ ण कुटुंबाचा-मुलाबाळांचा प्राधान्याने वचार करणारी आहे. गरीबीशी चवटपणाने झुंजते, कुटुंबाचा-मुलाबाळांचा वचार करून कायम माघार घेते; पण चारित्र्यहननाचे

दुःख ती सहन करू शकत नसल्याने कोलमडून पडते. 'दुःख आ ण अश्रू' संग्रहातील कथा ग्रामीण जीवनातील स्त्रियांना अधोरे खत करणाऱ्या आहेत. ग्रामीण जीवनाचा समूहभाव त्यांच्या कथांतून चत्रित होतो. ल लता गादगे यांच्या काही कथांतून मूळ ग्रामीण जीवनाची पार्श्वभूमी असलेले स्त्री-पुरुष शहरी संस्कृतीच्या संपर्कात गेल्यानंतर त्यांच्यात झालेला बदल आलेला आहे. शहरांच्या व्यक्तिकेंद्रित जीवनपद्धतीमुळे खेड्यात राहणाऱ्यां इतर भाऊबंधची कुचंबणा कथेतून चत्रित झाली आहे. उदा- 'उखडलेली मुळं', 'रानपाखरू' इत्यादी कथा. ल लता गादगे यांनी आपल्या कथालेखनासाठी प्रमाण आ ण बोली भाषांचा उपयोग केला आहे. बोलीभाषा ही मराठवाड्यातील असून, कन्नडच्या भा षक प्रभावातून आलेली आहे. औचारिकदृष्ट्या कन्नड वळणाची मराठी बोली आहे.

ल लता गादगे यांच्या कथा स्त्रीवादी दृष्टिकोन समोर ठेवून लहिलेल्या नसल्या, तरी ऐंशी-नव्वदच्या दशकातील. मूळ ग्रामीण; पण पतीच्या अथवा स्वतःच्या नोकरीनि मत्त तालुकासदृश्य गावव्यवस्थेतील समग्र स्त्री-संवेदन अधोरे खत झाले आहे. स्त्रीवादाचे बीज त्यांच्या कथानायिकेत सुप्त रूपाने दिसतात. भारतीय दृष्टीकोनातून आलेल्या स्त्रीवादाच्या वचारप्रवाहातून त्याच्या कथेकडे पाहावे लागेल. ल लता गादगे यांचे ग्रामीण अनुभव वश्व अस्सल आहे. ओढून-ताढून कोणताही 'दृष्टिकोन' त्यांनी कथेतून आणलेला नाही. जे पाहिले, अनुभवले, त्यालाच त्यांनी शब्दरूप दिलेले आहेत. अनुभवांची अनुभूती अस्सल आहे. त्यांच्या कथा स्त्रीदुःखाला केवळ पुरुषच जबाबदार आहेत, अशी मांडणी करत नाही. प्रथा-परंपरा, संस्कृती, पुराणकथांचा ग्रामीण जीवनावरील प्रभाव-परिणाम,दीर्घ गुलामीचा परिणाम, आ ण काही प्रमाणात स्त्रियांचा अज्ञानीपणाही त्यास कारणीभूत असल्याचे कथेतून दिसून येते.

13. Achievements from the Project:

मराठवाड्यातील निजामी राजवटीखाली असणारी एकूणच परिस्थिती आ ण वातावरण साहित्यनि र्मतीला फारसे अनुकूल नव्हते, तर ते व्यक्तिस्वातंत्र्याचाच संकोच करणारे होते. महाराष्ट्राच्या तुलनेत मराठवाड्याला जे मागासलेपण आहे, ते साहित्यनि र्मतीच्याही बाबतीत होते, असेच म्हणावे लागेल; पण साठोत्तरी कालखंडात याचा जोरकस आ वष्कार जसा इतर साहित्यप्रवाहातून होत होता, तसा स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून १९७०-१९७५ नंतर होऊ लागला.

मराठवाड्यात बहु वध पातळ्यांवर अनुभव सद्धता असणाऱ्या या ले खकांकडून स्त्रीजीवनाच्या व वध अंगांचा आत्मशोध घेणारे लेखन मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले. अशा या ले खकांमध्ये प्रामुख्याने अनुराधा वैद्य, रेखा बैजल, ल लता गादगे, छाया महाजन, मथु सावंत, शैला लोहिया, सुनंदा गोरे, वृंदा दिवाण, इंदुमती जोंधळे, सुजाता महाजन या आ ण अशा नव्याने अनेक ले खकांचा समावेश होतो. या कथाले खकांचा अनुभव आत्मशोध घेणारा होता. स्त्रीचा 'स्व-अनुभव' म्हणून अ भव्यक्त होताना अ धक धारदार वास्तवाच्या अ धक जवळ जाणारे, 'स्व' अस्तित्वाचा शोध घेणारे आ ण पुरुषी वर्चस्व झुगारून देणारे असे हे लेखन या काळात प्रथमच येत होते.

'मराठवाड्यातील निवडक कथाले खकांच्या कथेचे स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून आकलन' या लघुशोध प्रकल्पाच्या नि मत्ताने स्त्रियांच्या बहु वध जा णवांच्या अभ्यासाबरोबरच स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून मराठवाड्याची निवडक कथा, या कथासाहित्यातून चत्रित झालेली स्त्री समजून घेता आली. दोनशे-सव्वादोनशे वर्षे निजामाच्या जुलमी राजवटीत मराठावाडा दडपला गेला होता. निजामी राजवटीखाली असणारी एकूणच परिस्थिती आ ण वातावरण यांचा वचार केला, तर ते फारसे साहित्यनि र्मतीला अनुकूल नव्हते. व्यक्तिस्वातंत्र्याचाच संकोच करणारे होते. महाराष्ट्राच्या तुलनेत मराठवाड्याला जे मागासलेपण आहे, ते साहित्यनि र्म बाबतही होते; पण साठोत्तरी कालखंडात साहित्यनि र्मतीला वेग आला. इ.स. १९७०-१९७५ नंतर जोरकस आ वष्कार होऊ लागला.

तत्पूर्वी मराठीत लक्ष्मीबाई अभ्यंकर यांनी लहिलेला 'सद्यःस्थिती' हा १९१५ मध्ये ग्रंथरूपाने प्रका शत झालेला पहिला कथासंग्रह मानला जातो. स्त्रियांनी लहिलेल्या मराठी कथांचा वचार केल्यास यापूर्वी नियतका लकांतून कथा येत होत्या. 'बिचारी आनंदीबाई' ही उपलब्ध असलेल्या कथांपैकी पहिली कथा मानली जाते. (ले खका- शांताबाई, 'मा सक मनोरंजन', १८९६). यानंतर 'मा सक मनोरंजन', 'भ गनी', 'समाचार', 'प्रभात', 'नवयुग', 'मराठा', व वधज्ञान वस्तार', 'मधुकर', 'उद्यान' यांसारख्या मा सकांतून स्त्रियांच्या कथा येत होत्या. यातील काही कथा लक्षवेधी होत्या. जानकीबाई मराठे यांची 'अभागी यमुना', सा वत्रीबाई कोरान्ने यांची 'लहानपणाची आठवण ऊर्फ अद्दल', यमुनाबाई यांची 'देवीचे हळद-कुंकू', कमलाबाई कबे यांची 'माझे बाळ' या

प्रारंभीच्या कथाले खका आ ण कथा होत.

काशीबाई कानिटकर, गरिजाबाई केळकर, आनंदीबाई शर्के, कमलाबाई टिळक, वभावरी शरूरकर, कुसुमावती देशपांडे, क्षमादेवी राव, मालतीबाई दांडेकर या प्रख्यात ले खकांनी मोठ्या जोमाने कथा लहित होत्या. कमला फडके, आनंदीबाई जयवंत, आनंदीबाई कर्लोस्कर' शांता शेळके यांच्याही कथा या कालखंडात येत होत्या. वसुंधरा पटवर्धन, शरीष पै, सरोजिनी बाबर, इंदू साक्रीकर, सुशीला चकटे, इंदुमती शेवडे यांच्याही कथा येत होत्या. सरिता पदकी, वसुधा पाटील, लीला श्रीवास्तव, ज्योत्स्ना देवधर, सुमती क्षेत्रमाडे, अंबिका सरकार, रोहिणी कुलकर्णी, नी लमा भावे, प्रया तेंडुलकर, वजया राज्याध्यक्ष, गौरी देशपांडे, सानिया, मेघना पेठे, आशा बगे, प्रतिमा इंगोले, ऊ र्मला पवार, मोनिका गजेंद्रगडकर, अनुराधा वैद्य, सुकन्या आगाशे, छाया दातार आदी कथाले खकांनी मराठी कथेला मोठे योगदान दिले आहे.

मराठवाड्यात बहु वध स्तरांवर अनुभव सद्धता असणाऱ्या ले खकांकडून लेखन मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले. या ले खका स्त्रीजीवनाच्या व वध अंगाचा आत्मशोध घेत होत्या. अशा या ले खकांमध्ये प्रामुख्याने अनुराधा वैद्य, रेखा बैजल, ल लता गादगे, छाया महाजन, मथु सावंत, शैला लोहिया, सुनंदा गोरे, वृंदा दिवाण, इंदुमती जोंधळे, सुजाता महाजन यांच्या समवेत होतो. अनुराधा वैद्य यांचे लेखन वपुल आ ण वै वध्यपूर्ण आहे. रेखा बैजल यांचे वज्ञानले खका म्हणून असणारे योगदान मोठे आहे.

छाया महाजन आ ण ल लता गादगे यांच्या कथांच्या स्वरूप- वशेषांचा वचार करण्यात आला आहे. मध्यमवर्गीय स्त्री-जा णवेची कथा छाया महाजन यांनी लहिली. उत्तम लघुकथाही लहिल्या आहेत. त्यांच्या कथेचे अनुभव वश्व मोठे आ ण वै वध्यपूर्ण आहे. भारतीय स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून यांच्या कथेकडे पाहावे लागेल. त्यांच्या कथांतील नायिका समन्वयवादी भू मका घेतात. जहाल स्त्रीवादासारखे टोकाचे पाऊल टाकत नाहीत. ले खका छाया महाजन यांनी एका मुलाखतीतून स्त्रीवाद आ ण चळवळी वषयी मांडलेली- 'घर-संसार सांभाळून स्त्रियांनी करीअर करावे' अशी भू मका त्यांच्या कथेतील मुख्य व्यक्तिरेखांचीसुद्धा आहे.

ल लता गादगे यांची कथा ग्रामीण स्त्रियांचे भाव वश्व उलगडणारी आहे. आपल्या

बोलीभाषेसह निम्न मध्यमवर्गीय व कनिष्ठ वर्गातील स्त्रीचे भाव वश्व त्यांच्या कथेने अधोरे खत केले आहे. त्यांच्या कथेतील स्त्रियां सोशीक, समंजस आ ण कष्टाळू आहेत. घर-कुटुंब आ ण संसाराकडून त्यांच्या माफक अपेक्षा पूर्ण न झाल्यामुळे त्या दुःखी आहेत. ल लता गादगे यांच्या कथांचे वै शष्ट्य म्हणजे मूकब धर, वेडसर, भोळसट अशा दुर्ल क्षत स्त्रियांच्या दुःखाला वाचा फोडण्याचे काम त्यांनी केले आहे. ग्रामीण जीवनातल्या स्त्रियांची अस्सल अनुभूती त्यांच्या कथांतून येते.

छाया महाजन आ ण ल लता गादगे यांच्या कथेतील स्त्री- संवेदन आ ण स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा वचार करण्यात आला आहे. भारतीय स्त्रीजीवन शोधताना त्यांच्या जीवनातील दुःख, ववंचना, कुटुंब व्यवस्थेतील घुसमट, पुरुषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, सामाजिक बंधने, ग्रामीण जीवनातील उपे क्षत, द लत, कष्टकरी शो षत स्त्रीजीवन, कौटुंबिक नातेसंबंध आ ण त्यातील ताणतणाव, अपत्यहीनतेचे दुःख, पतीचा ववाहबाह्य संबंध, स्त्रीची शत्रू स्त्री, आत्महत्या, ज ळत प्रकरणे, पुरुषांची व्यसनाधीनता, पत्नीकडे संशयाने पाहण्याची वृत्ती, स्त्री केवळ उपभोग्य वस्तू-वासना शम वण्याचे साधन अशा अनेक कारणांनी दुःखी झालेल्या स्त्रियांच्या व्यथा चत्रित झालेल्या आहेत.

छाया महाजन यांचे स्पर्श, ओढ, नकळत, वळणावर, मोरबांगडी हे कथासंग्रह आ ण ल लता गादगे यांच्या 'आयुष्याच्या काठाकाठाने', 'दुःख आ ण अश्रू' आ ण 'प्राजक्ताची फुलं आ ण दाह' हे तीन कथासंग्रह यांचा अभ्यास करण्यात आला.

14. Summary of the Findings (In 500 Words)

'मराठवाड्यातील कथाले खकांच्या कथेचे स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून आकलन' या लघुशोध प्रकल्पाच्या नि मत्ताने पहिल्या प्रकरणातून 'स्त्री, स्त्रीवाद आ ण स्त्रीवादी साहित्यसमीक्षे'चे स्वरूप प्रथम समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय जीवनपरंपरेत 'स्त्री' म्हणून असणारे दुय्यमत्व, स्त्रीवाद आ ण स्त्रीवादी साहित्याची संकल्पना आ ण मराठीतील स्त्रीवादी साहित्याचे स्वरूप समजून घेतले आहे.

भारतीय जीवन परंपरेत व्यक्तीचे समाजातील स्थान हे तिच्या जन्मावर अवलंबून असते,

म्हणून साहजिकच भारतीय स्त्रीला चातुर्वर्ण्य, जातिसंस्था व लंगभेद या बाबतीत पुरुषी वर्चस्वाला सामोरे जावे लागते. आपल्याकडील प्रच लत असलेली ववाहपद्धती लक्षात घेता त्यातूनही स्त्रीचे दुय्यमत्व लक्षात येते. ववाहाबरोबरच पातिव्रत्य आ ण सतीत्व या कल्पना समाजमनात खोलवर रुज वल्या आहेत. पतिनिष्ठ स्त्रियांचे आदर्श म्हणून भारतीय स्त्रीसमोर पुराणातील सती, रामायणातील सीता असून, तशा वर्तवणुकीची अपेक्षा कायम केली जाते; पण पत्नीनिष्ठ पतीबाबत काहीही अपेक्षा नाहीत, अशा प्रथा-परंपरा दीर्घकाळ टिकून राहिल्या.

इंग्रजांच्या आगमनानंतर काही बदल होऊ लागले. राजा राममोहन रॉय, पं डत ईश्वरचंद्र वद्यासागर, महात्मा फुले, दयानंद सरस्वती, न्यायमूर्ती रानडे, लोकहितवादी, गो.ग. आगरकर, कर्वे यांच्या पुढाकाराने बाल ववाह, वधवा ववाह, सतीप्रथा आ ण इतर स्त्रीसमस्या व शक्षण यासंदर्भात केलेल्या कार्यातून जनजागृती होऊ लागली. महाराष्ट्रातील आ ण देशातील स्त्री शक्षणाची, स्त्री वकासाची सुरुवात ही आद्यक्रांतिकारक महात्मा जोतिबा फुले यांच्यापासून झाली. र. धो. कर्वे, ताराबाई शंदे, पं डता रमाबाई, गो.ग. आगरकर, न्यायमूर्ती रानडे यांच्या पुढाकाराने स्त्रीजीवनात सुधारणा झाली. स्त्रीसुधारणेच्या चळवळीमुळे आ ण स्त्री शक्षणामुळे तिच्या वाट्याला आलेला बरा-वाईट अनुभव ती शब्दांच्या माध्यमातून व्यक्त करू लागली. स्त्रीत्वाचे हक्क व चळवळ डोळ्यासमोर ठेवून महाराष्ट्रात प्रामुख्याने ताराबाई शंदे, पं डता रमाबाई, काशीबाई कानिटकर, बाळुताई खरे, गरिजाबाई केळकर, ताराबाई मोडक आदी ले खकांनी स्त्रीजीवनात आलेला अनुभव शब्दबद्ध केल्याचे दिसून येते

'स्त्रीवाद' ही एक वचारप्रणाली आहे. स्त्रीने स्वतःच्या हक्कासाठी संघर्ष करणे म्हणजे स्त्रीवाद. स्त्रीकडे एक व्यक्ती म्हणून बघण्याचा मानवतावादी दृष्टिकोन. मूळात पाश्चात्त्य वचाराधारित ही एक राजकीय स्वरूपाची प्रणाली आहे. स्त्रीअस्मितेचा पुरस्कार करून नवी पर्यायी व्यवस्थेची मांडणी करू पाहणारी वचारप्रणाली. स्त्री-पुरुष समतेच्या तत्त्वावर आधारित नवसमाजाची नि र्मती करणे हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे. 'स्त्रीवाद' ही एक चळवळ असून स्त्रीने 'माणूस' म्हणून जगण्याच्या केलेल्या प्रयत्नांतून ती जे जीवन जगते, त्या जीवनाचा आ वष्कार घड वणारे साहित्य म्हणजे 'स्त्रीवादी साहित्य' होय. स्त्रीचा एक 'बाई' म्हणून वचार न

करता, एक 'माणूस' म्हणून वचार केला जावा, अशी स्त्रीवादी साहित्याची भू मका आहे. लंगभेदावर आधारित शोषणाच्या बळी ठरलेल्या स्त्रीचा वचार करताना या समाजात पुरुषाने स्वतःकडे ठेवलेल्या सत्तास्थानाचा फायदा घेऊन स्त्रीच्या जगण्याच्या कक्षा वस्तारणे, 'माणूस' म्हणून तिला स्वतःची ओळख मळवून देणे, हा स्त्रीवादी चळवळीचा मुख्य हेतू आहे. म्हणून स्त्रीवाद हा खरेतर चळवळीचा एक भाग आहे आ ण या चळवळीचा मुख्य हेतू आहे. समाजव्यवस्थेत शतकानुशतके 'शो षत' म्हणून जगणाऱ्या स्त्रीला तिचे शोषण होत आहे, याची जाणीव करून देणे होय. मराठीतील साहित्यात स्त्रीवाद संदर्भात गौरी देशपांडे यांच्या साहित्याचा वचार करता येईल. मेघना पेठे यांचा 'हंस अकेला' हा कथासंग्रह, 'नातिचरा म' कादंबरी, प्रया तेंडुलकर यांच्या 'सॉरी फॉर द लास्ट नाईट', 'लग्न', 'लग्न संपल्यावर' या कथा, शांता गोखले यांची रीटा वेलणकर' ही कादंबरी महत्त्वाची आहे.

दोनशे-सव्वादोनशे वर्षे निजामाच्या जुलमी राजवटीत मराठवाडा दडपला गेला होता. निजामी राजवटीखाली असणारी एकूणच परिस्थिती आ ण वातावरण यांचा वचार केला, तर ते फारसे साहित्यनि र्मतीला अनुकूल नव्हते. व्यक्तिस्वातंत्र्याचाच संकोच करणारे होते. महाराष्ट्राच्या तुलनेत मराठवाड्याला जे मागासलेपण आहे, ते साहित्यनि र्म बाबतही होते; पण साठोत्तरी कालखंडात साहित्यनि र्मतीला वेग आला. इ.स. १९७०-१९७५ नंतर जोरकस आ वष्कार होऊ लागला.

तत्पूर्वी मराठीत लक्ष्मीबाई अभ्यंकर यांनी लहिलेला 'सद्यःस्थिती' हा १९१५ मध्ये ग्रंथरूपाने प्रका शत झालेला पहिला कथासंग्रह मानला जातो. स्त्रियांनी लहिलेल्या मराठी कथांचा वचार केल्यास यापूर्वी नियतका लकांतून कथा येत होत्या. 'बिचारी आनंदीबाई' ही उपलब्ध असलेल्या कथांपैकी पहिली कथा मानली जाते. (ले खका- शांताबाई, 'मा सक मनोरंजन', १८९६). यानंतर 'मा सक मनोरंजन', 'भ गनी', 'समाचार', 'प्रभात', 'नवयुग', 'मराठा', व वधज्ञान वस्तार', 'मधुकर', 'उद्यान' यांसारख्या मा सकांतून स्त्रियांच्या कथा येत होत्या. यातील काही कथा लक्षवेधी होत्या. जानकीबाई मराठे यांची 'अभागी यमुना', सा वत्रीबाई कोरान्ने यांची 'लहानपणाची आठवण ऊर्फ अद्दल', यमुनाबाई यांची 'देवीचे हळद-कुंकू', कमलाबाई कबे यांची 'माझे बाळ' या प्रारंभीच्या कथाले खका आ ण कथा होत.

काशीबाई कानिटकर, गरिजाबाई केळकर, आनंदीबाई शर्के, कमलाबाई टिळक, वभावरी शरूरकर, कुसुमावती देशपांडे, क्षमादेवी राव, मालतीबाई दांडेकर या प्रख्यात ले खकांनी मोठ्या जोमाने कथा लहित होत्या. कमला फडके, आनंदीबाई जयवंत, आनंदीबाई कर्लोस्कर' शांता शेळके यांच्याही कथा या कालखंडात येत होत्या. वसुंधरा पटवर्धन, शरीष पै, सरोजिनी बाबर, इंदू साक्रीकर, सुशीला चकटे, इंदुमती शेवडे यांच्याही कथा येत होत्या. सरिता पदकी, वसुधा पाटील, लीला श्रीवास्तव, ज्योत्स्ना देवधर, सुमती क्षेत्रमाडे, अंबिका सरकार, रोहिणी कुलकर्णी, नी लमा भावे, प्रया तेंडुलकर, वजया राज्याध्यक्ष, गौरी देशपांडे, सानिया, मेघना पेठे, आशा बगे, प्रतिमा इंगोले, ऊ र्मला पवार, मोनिका गजेंद्रगडकर, अनुराधा वैद्य, सुकन्या आगाशे, छाया दातार आदी कथाले खकांनी मराठी कथेला मोठे योगदान दिले आहे.

मराठवाड्यात बहु वध स्तरांवर अनुभव सद्धता असणाऱ्या ले खकांकडून लेखन मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले. या ले खका स्त्रीजीवनाच्या व वध अंगाचा आत्मशोध घेत होत्या. अशा या ले खकांमध्ये प्रामुख्याने अनुराधा वैद्य, रेखा बैजल, ल लता गादगे, छाया महाजन, मथु सावंत, शैला लोहिया, सुनंदा गोरे, वृंदा दिवाण, इंदुमती जोंधळे, सुजाता महाजन यांच्या समवेत होतो. अनुराधा वैद्य यांचे लेखन वपुल आ ण वै वध्यपूर्ण आहे. रेखा बैजल यांचे वज्ञानले खका म्हणून असणारे योगदान मोठे आहे.

छाया महाजन आ ण ल लता गादगे यांच्या कथांच्या स्वरूप- वशेषांचा वचार करण्यात आला आहे. मध्यमवर्गीय स्त्री-जा णवेची कथा छाया महाजन यांनी लहिली. उत्तम लघुकथाही लहिल्या आहेत. त्यांच्या कथेचे अनुभव वश्व मोठे आ ण वै वध्यपूर्ण आहे. भारतीय स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून यांच्या कथेकडे पाहावे लागेल. त्यांच्या कथांतील नायिका समन्वयवादी भू मका घेतात. जहाल स्त्रीवादासारखे टोकाचे पाऊल टाकत नाहीत. ले खका छाया महाजन यांनी एका मुलाखतीतून स्त्रीवाद आ ण चळवळी वषयी मांडलेली- 'घर-संसार सांभाळून स्त्रियांनी करीअर करावे' अशी भू मका त्यांच्या कथेतील मुख्य व्यक्तिरेखांचीसुद्धा आहे.

ल लता गादगे यांची कथा ग्रामीण स्त्रियांचे भाव वश्व उलगडणारी आहे. आपल्या बोलीभाषेसह निम्न मध्यमवर्गीय व कनिष्ठ वर्गातील स्त्रीचे भाव वश्व त्यांच्या कथेने अधोरे खत

केले आहे. त्यांच्या कथेतील स्त्रियां सोशीक, समंजस आ ण कष्टाळू आहेत. घर-कुटुंब आ ण संसाराकडून त्यांच्या माफक अपेक्षा पूर्ण न झाल्यामुळे त्या दुःखी आहेत. ल लता गादगे यांच्या कथांचे वै शष्ट्य म्हणजे मूकब धर, वेडसर, भोळसट अशा दुर्ल क्षत स्त्रियांच्या दुःखाला वाचा फोडण्याचे काम त्यांनी केले आहे. ग्रामीण जीवनातल्या स्त्रियांची अस्सल अनुभूती त्यांच्या कथांतून येते.

पाचव्या प्रकरणातून छाया महाजन आ ण ल लता गादगे यांच्या कथेतील स्त्री- संवेदन आ ण स्त्रीवादी दृष्टिकोनाचा वचार करण्यात आला आहे. भारतीय स्त्रीजीवन शोधताना त्यांच्या जीवनातील दुःख, ववंचना, कुटुंब व्यवस्थेतील घुसमट, पुरुषांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन, सामाजिक बंधने, ग्रामीण जीवनातील उपे क्षत, द लत, कष्टकरी शो षत स्त्रीजीवन, कौटुंबिक नातेसंबंध आ ण त्यातील ताणतणाव, अपत्यहीनतेचे दुःख, पतीचा ववाहबाह्य संबंध, स्त्रीची शत्रू स्त्री, आत्महत्या, ज ळत प्रकरणे, पुरुषांची व्यसनाधीनता, पत्नीकडे संशयाने पाहण्याची वृत्ती, स्त्री केवळ उपभोग्य वस्तू म्हणून पाहण्याची वृत्ती अशा अनेक कारणांनी दुःखी झालेल्या स्त्रियांच्या व्यथा चत्रित झालेल्या आहेत.

15. Contribution to the Society:

इ. स. १९७५ नंतर जगभर चाललेली स्त्रीमुक्तीची चळवळ, देशातील स्त्री सुधारणेच्या चळवळी या तुलनेत मराठवाडा हा मागासलेला होता. प्रदीर्घ अशा निजामी राजवटीचा आ ण मराठवाडा म्हणून असलेल्या अभावग्रस्ततेचा परिणाम हा जसा जीवनाच्या सर्व क्षेत्रावर झाला तो स्त्रीजीवनावरही झाला. स्त्रियांच्या साहित्यलेखनावर झाला. लेखनातील पाहिलेपण जाणवत राहते. व्यक्त होण्याच्या उर्मीतून कथा येत होती. स्त्रीवादी जा णवेतून लेखन करावे, इतकी ती प्रगल्भ झालेली नव्हती. समाजजीवनाचे प्रतिबिंब साहित्यातून येणे साहजिक आहे. या प्रकल्प लेखनातील निष्कर्षावरून भ वष्यातील स्त्री- सुधारणेच्या चळवळीची दिशा ठर वण्यासाठी महत्त्व आहे.

महाराष्ट्रातील आ ण देशातील स्त्री शक्षणाची आ ण स्त्री- वकास यांचा प्रारंभ आद्य क्रांतिकारक महात्मा जोतिबा फुले यांच्यापासून झाला. र. धो. कर्वे, ताराबाई शंदे, पं डता रमाबाई,

गो.ग. आगरकर, न्यायमूर्ती रानडे यांच्या पुढाकाराने स्त्रीजीवनात सुधारणा झाली. स्त्रीसुधारणा चळवळ आ ण स्त्री शक्षण यामुळे तिच्या वाट्याला आलेला बरा-वाईट अनुभव शब्दांच्या माध्यमातून व्यक्त होऊ लागला. स्त्रीत्वाचे हक्क आ ण चळवळ डोळ्यांसमोर ठेवून महाराष्ट्रात प्रामुख्याने ताराबाई शंदे, पं डता रमाबाई, काशीबाई कानिटकर, बाळुताई खरे, गरिजाबाई केळकर, ताराबाई मोडक आदी ले खकांनी स्त्रीजीवनात आलेला अनुभव शब्दबद्ध केल्याचे दिसून येते. खरे म्हणजे मोठ्या धाडसाने, धीटपणे आ ण लंगभेदावर आधारित समाजरचनेची च कत्सा करणारे लेखन या पहिल्या पढीतील ले खकांनी केले आहे. पुढे साठोत्तरी कालखंडात शैक्ष णक प्रसारातून मोठ्या प्रमाणात लेखन केले जाऊ लागले. या लहिणाऱ्या स्त्रियांना इ.स.१९७५ नंतर एक व शष्ट भू मका आ ण भक्कम दिशा लाभल्यामुळे महाराष्ट्रातल्या व वध प्रांतांत वपुल लेखन होऊ लागले. अश्विनी धोंगडे. प्रतिभा काणेकर, पुष्पा भावे, प्रभा गणोरकर, वसंत आबाजी डहाके, म लंद मालशे, मंगला वरखेडे, वद्युत भागवत आदी साहित्यिक-समीक्षकांनी व संशोधकांनी इंग्रजी साहित्य आ ण स्त्रीवादी साहित्यसमीक्षक यांचा परिचय करून दिला.

मराठवाड्यातील कथाले खकांच्या कथेचे स्त्रीवाद दृष्टिकोनातून अभ्यास करताना स्त्री समस्येचा वेध हा समाजशास्त्रीय अंगाने केला आहे. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून स्त्रीजीवन आ ण स्त्रीजीवनातील चळवळीच्या रुपाने होत असलेली माणूसपणाची जाणीव याचाही शोध घेणे, उपयुक्त ठरले आहे. मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून येथील समाजव्यवस्था व स्त्रीकडे पाहण्याचा पुरुषप्रधान व्यवस्थेचा पारंपरिक दृष्टिकोन आ ण मानववंशशास्त्रीय दृष्टिकोनातून त्याची च कत्सा करणे उपयुक्त आहे मराठवाड्यातील निजामी राजवटीखाली असणारी एकूणच परिस्थिती आ ण वातावरण साहित्यनि र्मतीला फारसे अनुकूल नव्हते, तर ते व्यक्तिस्वातंत्र्याचाच संकोच करणारे होते. महाराष्ट्राच्या तुलनेत मराठवाड्याला जे मागासलेपण आहे, ते साहित्यनि र्मतीच्याही बाबतीत होते, असेच म्हणावे लागेल; पण साठोत्तरी कालखंडात याचा जोरकस आ वष्कार जसा इतर साहित्यप्रवाहातून होत होता, तसा स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून १९७०-१९७५ नंतर होऊ लागला. मराठवाड्यात बहु वध पातळ्यांवर अनुभव सद्धता असणाऱ्या या ले खकांकडून स्त्रीजीवनाच्या व वध अंगांचा आत्मशोध घेणारे लेखन मोठ्या प्रमाणात होऊ लागले. अशा या ले खकांमध्ये

प्रामुख्याने अनुराधा वैद्य, रेखा बैजल, ल लता गादगे, छाया महाजन, मथु सावंत, शैला लोहिया, सुनंदा गोरे, वृंदा दिवाण, इंदुमती जोंधळे, सुजाता महाजन या आ ण अशा नव्याने अनेक ले खकांचा समावेश होतो. या कथाले खकांचा अनुभव आत्मशोध घेणारा होता. स्त्रीचा ‘स्व-अनुभव म्हणून अ भव्यक्त होताना अ धक धारदार वास्तवाच्या अ धक जवळ जाणारे, ‘स्व’ अस्तित्वाचा शोध घेणारे आ ण पुरुषी वर्चस्व झुगारून देणारे असे हे लेखन या काळात प्रथमच येत होते.

महाराष्ट्रातील काही ले खका व शष्ट भू मका घेऊन लहू लागलेल्या होत्या. अशावेळी मराठवाड्यातील ले खकांच्या कथेत काही बदल झाला होता का याचे उत्तर शोधतानाआपल्या हाती काही प्रमाणात निराशा येते. मराठवाड्याचे प्रातिनि धक कथालेखन, वशेषतः या समकाळात मराठवाड्याच्या आघाडीच्या ले खका म्हणून छाया महाजन आ ण ल लता गादगे यांच्या कथा या नेमक्या कुठे आहेत, याची च कत्सा प्रस्तुत लघुसंशोधन प्रकल्पाच्या माध्यमातून पडताळून पाहता येते.

छाया महाजन यांच्या कथांतील नायिका मध्यमवर्गीय समाजव्यवस्थेतील असून त्या सहनशील, समंजस आ ण संघर्षात कुटुंबाला, मुलाबाळांना प्राधान्य देणाऱ्या आहेत. कथांतील नायिका लग्नव्यवस्थेच्या चौकटीत राहून न्याय मळण्याची अपेक्षा करतात. तसेच परंपरेच्या चौकटीत राहूनच वचार करतात. स्वतःला काय वाटते, यापेक्षा लोक काय म्हणतील, याला त्या प्राधान्य देतात. त्यांच्या कथांतील स्त्रिया भारतीय समाजव्यवस्थेच्या पाईक म्हणून वावरताना दिसतात. त्यांच्यावर भारतीय प्रथा-परंपरांचा पगडा आहे, नायिका जहाल स्त्रीवादाच्या वचारसरणीत बसत नाहीत. तशी त्या अपेक्षाही करत नाहीत. घर-संसार सांभाळून त्यांना समानता हवी आहे. स्त्री सहनशील असून ती मूकपणे अन्याय सहन करते. त्या वरोधात वद्रोह, बंडखोरी करत नाही. परंपरेतच राहून तिला न्याय हवा आहे. पूर्ण स्त्री-स्वातंत्र्याचा वचार मांडत नाही. त्यांच्या कथांतील स्त्रिया पतीच्या आजारपण कंवा व्यावसायिक अपयशामुळे अर्थार्जनासाठी घराबाहेर पडतात. चारित्र्यावरील संशयानंतर त्या कोलमडून पडतात. पुरुषप्रधान व्यवस्थेच्या बळी ठरतात; पण बंडखोरी करत नाहीत कंवा व्यवस्थेच्या वरोधात उभ्या राहत नाहीत.

ल लता गादगे यांच्या कथा स्त्रीवादी दृष्टिकोन समोर ठेवून लहिलेल्या नसल्या, तरी

ऐंशी-नव्वदच्या दशकातील. मूळ ग्रामीण; पण पतीच्या अथवा स्वतःच्या नोकरीनि मत्त तालुकासदृश्य गावव्यवस्थेतील समग्र स्त्री-संवेदन अधोरे खत झाले आहे. स्त्रीवादाचे बीज त्यांच्या कथानायिकेत सुप्त रूपाने दिसतात. भारतीय दृष्टीकोनातून आलेल्या स्त्रीवादाच्या वचारप्रवाहातून त्याच्या कथेकडे पाहावे लागेल. ल लता गादगे यांचे ग्रामीण अनुभव वश्व अस्सल आहे. ओढून-ताढून कोणताही 'दृष्टिकोन' त्यांनी कथेतून आणलेला नाही. जे पाहिले, अनुभवले, त्यालाच त्यांनी शब्दरूप दिलेले आहेत. अनुभवांची अनुभूती अस्सल आहे. त्यांच्या कथा स्त्रीदुःखाला केवळ पुरुषच जबाबदार आहेत, अशी मांडणी करत नाही. प्रथा-परंपरा, संस्कृती, पुराणकथांचा ग्रामीण जीवनावरील प्रभाव-परिणाम,दीर्घ गुलामीचा परिणाम, आ ण काही प्रमाणात स्त्रियांचा अज्ञानीपणाही त्यास कारणीभूत असल्याचे कथेतून दिसून येते.

16. Whether Any Ph.D. Enrolled / Produced Out Of the Project

17. No. Of Publications Out of the Project …02 Papers Published

(Please Attach)

Principal Investigator

Principal
(Seal)